

ԺԶ. ԴԱՐԻ ՄԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ա.

Հայ ճարտարապետական մշակոյթի մէջ ուրոյն տեղ են զբաւում հին զեղարուեստական զարդաքանդակները, որոնց թանկացին մնացորդները պատկերում են Հայ քանդակագործական արուեստի ինքնատեղ ոճը, բնոյթը և այն հիմնական յատկանիշները, որոնք բնորոշ են իրենց գծադրական նոր արժէքներով և էական առաջադրանքներով:

Այդ զարդաքանդակները զանազան ժամանակների և վարպետների մուրճով փորագրուած տարրեր զեղեցկութիւններ են, որոնք որքան ուշադրաւ են իրենց պարզութեամբ, այնքան էլ զբաւիչ են իրենց խորութեամբ ու փեւտութեամբ:

Սակայն, պիտի բնդգծել, որ զեղարուեստական հաղուազիւտ քանդակներ տեսնում ենք Հայաստանի ճարտարապետութեան օսկեղարում: Դա է. զարն է: Քաղաքական փոթորկալից այդ շրջանում, շնայած որ Հայաստանը միշտ աւերումների, կոտորածների թատերարեմ է հանդիսանում, բայց Հայ արուեստագէտի ստեղծագործող ազդանդր կերտում է հայկական ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցը՝ Ջուարքնոց եկեղեցին, որի վրայ խորին հմտութեամբ փորագրուած քանդակներն ու զարդաքանդակ պատկերները այսօր ուրոյն տեղ են զբաւում համաշխարհային ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ: Այդ զեղարուեստական հոյակապ յուշարձանի վրայ, տեղ-տեղ, պատշաճութեան համար, իրրեւ զարդաքանդակ իշխում են խաչքարեր:

Կոթողական խաչքարերի սքանչելի և նուրբ քանդակներ տեսնում ենք նաեւ Բաղրատունեան զեղարուեստի վերածնութեան շրջանում:

Դրանք մեծ մասամբ գերեզմանների խաչքարեր են, որոնցից ամենահինը հասկ է մեզ մինչեւ 10-րդ դարը:

10-րդ և հետագայ դարաշրջաններում զարգանում է նաեւ եկեղեցիների պատերի վրայ խաչքար քանդակելու սովորութիւնը:

Մի հանդամանք պարզ է, որ 11-13 դարերում ամենից շատ տեսնում ենք արտակարգ շքեղ արուեստով, փեւտ ոճով և բարդ մանուածոյ քանդակագործութեամբ կերտուած խաչքարեր, որոնք իրենց լուսթեամբ պատմում են Հայ արուեստագէտների հմտութեան մասին: Այդպէս է պատկերն Անիում կառուցուած «Առաքելոց» քառակուսի խաչածիւ եկեղեցում, որ իր ճարտարապետական նոր ոճով տարրերում է միւս եկեղեցիներից և զարդարուած է բազմաթիւ խաչարձաններով ու հիանալի նուրբ քանդակներով:

Այդ տեսակէտից յատուկ ուշադրութեան արժանի է մանաւանդ 13-րդ դարը՝ Ռուբինեան գերիշխանութեան պատմաշրջանը, երբ ծաղկում է նկարչութիւնը և առանձին փայլ է ստանում զեղարար քանդակագործութիւնը: Յիշատակենք յատկապէս Սանահնում՝ Մարգար խաչքարը, Հաղրատում և Մրենում՝ խմբական խաչքարեր:

13-րդ դարում խաչքարային արուեստի ինքնուրոյն և բարձրարժէք ստեղծագործութիւններով փայլում են Երկու մեծ և տաղանդաւոր վարպետներ՝ Պաւղոսը և Մովսիսը:

Բ.

16-րդ դարաշրջանի առաջին քառորդում զեղարուեստական զարդատնով քանդակուած հաղուազիւտ խաչքարերի թանկացին մնացորդներից մէկն է Սպահանի Չարմահալ դաւառի հայաբնակ Մամուռան գիւղի եկեղեցու դրան վերելի պատի ճակատին իշխող մարմարէ խաչքարը, որ ունի 443 երկար տարիների անցեալ:

Դա զաղթական զիւղացիութեան զե-

զարուեստական և հայրենակարօտ ջերմ քարը⁽¹⁾։ Յուզիչ է նրա պատմութիւնը, որ օտարութեան մէջ ևս հարածոււմ է։ Գեղարուեստի թշնամի մի զաժան ձեռք քա-

մտայլ պատմաշրջանում, քաղաքական յուզումնայից այդ ժամանակում, կեանքի և մահուան ամենաողբերգական դրութեան մէջ անդամ, 17-րդ դարու Հայ գիւղացիները չեն մոռանում իրենց պատգարից աւանդ մնացած արուեստի թանկագին մնացորդները և իրենց եղների ու կովերի հետ Հայաստանից բերում են Իրանի հեռաւոր, մի խուլ անկիւնը։ Այդ պատմական հնութիւններից մէկն է զարդարանդակ խաչ-

րով մէջտեղից կիսել է մարմարը։ Այդ վիրաւոր դրութեան մէջ, սակայն, նա զարծեալ պահել է իր գեղեցկութիւնը։ Պահել է

(1) Սոյն խաչքարն Առաքել Գաւրիժեզին իր պատմութեան 212-րդ էջում չի յիշատակում 1615 թուականին Էջմիածնից քերում 15 քարերի ցուցակում։ Գա հաստատում է, որ խաչքարը գիւղացիներն իրենց հետ բերել են 1605 թուի զարդի ժամանակ։

նաև մի անպաճոյճ նախադասութիւն, որ կարգում ենք մարմարի ներքեւում .

ՍԲ ԽԶՍ ՅՅԿ Է ԱՌԳԵԼԻՆ ԹՂԲ
(Սուրբ Խաչս յիշատակ է Առաքելի .
Թ. 972+551=1523)

Ո՞վ է Առաքելը, ի՞նչ է ներկայացնում նրա զեղարուեստական գործունէութեան պատմութիւնը . դժբախտաբար չկայ որևէ գրաւոր փաստաթուղթ : Միայն մարմարի վրայ քանդակուած ԹՂԲ մետրոպեան համր տառերը յեզու են առնում եւ պատմում, որ խաչը եւ նրբահիւս զարդերը փորագրուել են 16-րդ դարի առաջին քառորդում : Պատմում են, որ քանդակագործը Հայաստանի տաղանդաւոր ու վարպետ արուեստագէտներից մէկն է, որ կերտել է զեղարուեստական արժէք ներկայացնող զարդաքանդակներ, խաչարձաններ :

Ինչո՞ւմն է կայանում, սակայն, Առաքելի զարդաքանդակի գլխաւոր, էական յատկանիշը եւ որո՞նք են նրա զեղարուեստական առանձնայատկութիւնները :

Բնորոշ է նախ մարմարի քանդակի ոճը, որ որքան պարզ՝ նոյնքան էլ ինքնատիպ է եւ զեղեցիկ, հիւսուածքը հոդերանօրէն ներդաշնակ եւ զբաւիչ : Գեղեցիկ է եւ նկարազարդումը, որի բովանդակութեան մտեմութիւնը միանալով բարդ, բայց սահուն ու ներդաշնակ հիւսուածքի հետ, կազմել է զեղարուեստական մի ամբողջութիւն : Քանդակագրին առանձին վեհութիւն են տալիս նաև նոյնքան զեղեցիկ հիւսուած նուրբ զծապատկերները, որոնք իրենց ընդհանուր ներդաշնակութեամբ եւ պարզութեամբ զեղարուեստական ուրոյն արժէք են ներկայացնում : Առհասարակ, մարմարի շուրջը քանդակուած է վարպետ մուրճով, բարձր ողեւորութեամբ, խորունկ ու քնքոյշ զգացումներով, ուր անկեղծութիւնը, պարզութիւնը, իրենց ամբողջական ներդաշնակութեամբ համակում են դիտող ամէն մի զգայուն անձի եւ զարթեցնում նրա հոգում զեղարուեստական

տարրեր խոհեր ու տրամադրութիւններ : Բնորոշ է եւ այն, որ այնտեղ քանդակագործն երեւան է դալիս իր ինքնուրոյն արուեստով եւ ժամանակի քանդակագործութեան ընդհանուր դժերով : Նա կարողացել է մի փոքրիկ մարմարի վրայ պատկերել քանդակագործական արուեստի մի ամբողջ տեսարան, ուր վարպետօրէն ամփոփուած է Հայ ճարտարապետութեան ոճի յատկանշական ձևերից մի զայտուն նմոյշ :

Սակայն նշենք, որ մարմարի ինքնատիպ արուեստն ունի մի հիմնական նպատակ . տալ 16-րդ դարի քանդակագործութեան էությունը, ներկայացնել նրա իւրայատուկ մի նոր ոճը : Այդ ծրարով էլ քանդակագործն օգտագործել է եւ կիրառել զծապութեան ամենանրբին ձևերը, ոճի սպարդութիւնն ու մեղմութիւնը, հիւսուածքի համաչափ դասաւորումը եւ դունդ ներդաշնակութիւնը :

Չարդաքանդակի հիւսուածքների ոճի դունդեղութեան տեսակէտից եւս փորագրութիւնն ուշադրու է : Մարմարի վրայ 16-րդ դարու Հայ քանդակագործութեան մի լուազոյն եւ էական ոճի երանդաւորումն է նկարուած գծերի ու սրտակերների ներդաշնակութեամբ, բայց քանդակուած է բոլորովին նոր ոճով, նոր ուղղութեամբ եւ նոր պատկերաւորումով :

Եզրափակենք : Չարմահայ գաւառի Մսմուռան գիւղի եկեղեցու զբան վերելի պատի ճակատին իշխող խաչքարի փորագրութիւնը 16-րդ դարի Հայ քանդակագործական արուեստի լուազոյն ստեղծագործութիւններից մէկն է, որի ոճի ինքնուրույնութիւնն ու հարադասութիւնը, երկրաչափական զեղեցիկ զծագրութեան նրբութիւնը, բարդ բայց սահուն հիւսուածքի ներդաշնակութիւնը, քնարական պատկերաւորութիւնը, ձևերի ու հիմնական կառուցւածքի պարզութիւնն ու խորութիւնը կազմում են մարմարի գլխաւոր զեղեցիկութիւնները . երեսոյթներ, որոնք արուեստի տեսակէտից խիստ յատկանշական են :

Փեհիլի (Իրան)

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ